

Bell's venture in social forecasting

J. L. Vollers

Besproken wordt: Daniel Bell, *The coming of post-industrial society, a venture in social forecasting*. Basic Books, New York 1973, 507 blz.*

1 Inleiding

Het boek van Bell dat hier besproken wordt, zou men als volgt kunnen indelen. Eerst (inleiding en hoofdstuk I) een uitvoerige verantwoording van het kernbegrip 'post-industrieel' tegen de achtergrond van een ver terug grijpende geschiedenis van theorieën over maatschappelijke ontwikkeling. Vervolgens (hoofdstukken II-VI) komt de eigenlijke analyse aan bod van ontwikkelingstendenties die met elkaar een samenleving post-industrieel maken. Het boek eindigt met een slotbeschouwing (coda) waarin een aantal vragen wordt opgeworpen over vijf levensgrote problemen waarmee de moderne, post-industriële samenleving wordt geconfronteerd en waardoor de verdere ontwikkelingsloop daarvan in concreto wordt bepaald.

2 Bell's visie op de moderne samenleving

Bell deelt de samenleving in drie sectoren in: de sociale structuur, de politieke structuur en de cultuur. In de vroege industriële samenleving waren deze sectoren onderling verbonden door een gemeenschappelijk waardenstelsel. In de huidige samenleving sluiten volgens de auteur de drie sectoren steeds minder op elkaar aan en treden er hierdoor fricties en incongruenties op die kenmerkend zijn voor onze tijd (pp. 11, 12).

In Bell's conceptie regelt de politieke sector de machtsverdeling, de verdeling van ieders rechten en plichten; het modern-Westerse sleutelbegrip is voor deze sector 'participatie'.

De culturele sector behelst alle symbolische uitingen en zingevingen; het sleutelbegrip luidt 'zelfontplooiing'.

De meeste aandacht in dit boek wordt echter besteed aan de sociale structuur; deze omvat de economie, de technologie en het beroepensysteem. Het sleutelbegrip is hier 'economisch handelen'. De post-industriële samenleving is hoofdzakelijk het resultaat van veranderingen in deze sector. Van de sociale structuur gaan echter geen eenzijdige invloeden uit naar de andere twee sectoren. Economisch of technologisch determinisme worden door Bell uitdrukkelijk afgewezen (pp. 12, 119). Veranderingen in de sociale structuur impliceren alleen 'vragen' voor de politieke en culturele sfeer, waarvan de belangrijkste in de coda worden behandeld. Hoewel het

* Een verkorte Nederlandse uitgave is eind 1974 bij Kluwer, Deventer, verschenen in de vertaling van R. van Houten.

totale effect van deze veranderingen hierdoor niet vaststaat (p. 13), neemt de post-industriële samenleving naar Bell's overtuiging steeds duidelijker vormen aan.

De schrijver acht het hachelijk om causale samenhangen tussen ontwikkelingen vast te stellen. Wel is het volgens hem mogelijk 'to specify within a conceptual schema the *organizing* frame around which the other institutions are draped, or the *energizing* principle that is the primary logic of all the others' (p. 10). Het 'organizing frame' is dan de post-industriële samenleving; het 'energizing principle' heet theoretische kennis. Bell zet zich af tegen de Burnhams, Millsen en Rostows die een gooi naar oorspronkelijkheid hebben gewaagd met hun veelomspannende theorieën die historisch erg ver reiken. Hijzelf wil deze verleiding weerstaan (p. 14), en hij meent de oplossing gevonden te hebben door bij zijn 'verklaring' van de belangrijkste veranderingen in de moderne samenleving uit te gaan van 'axial principles' en 'mogelijke tendenties'.

Bell zet uiteen hoe vijf hiervan voor de nabije toekomst waarschijnlijk – niet noodzakelijkerwijs – verder kunnen worden doorgetrokken (pp. 14-33):

1 – Er vindt een verschuiving plaats van het produceren van goederen naar het verlenen van diensten in m.n. de gezondheidszorg, het onderwijs, het wetenschappelijk onderzoek en het overheidsapparaat.

2 – Binnen de stratificatie van beroepen wordt de professionele en technische beroepsgroep steeds belangrijker naarmate de dienstensector zich uitbreidt.

3 – Zoals de industriële samenleving bepaald werd door het samenspel van mens en machine, komt thans theoretische kennis, als bron van vernieuwing en aangrijpingspunt voor allerlei beleid, centraal te staan als 'energizing principle'.

4 – Binnen bereik komen planning en beheersing van de technologische groei, hetgeen grotere zekerheid in de oriëntatie op de toekomst mogelijk maakt.

5 – De politieke besluitvorming wordt rationeler door toepassingen van een nieuwe 'intellectuele technologie', waarbij de computer onontbeerlijk wordt.

Dit zijn de vijf thema's die achtereenvolgens in de hoofdstukken II t/m VI uitgebreide aandacht krijgen. Thema's een, twee en vier volgen trouwens de eerder gemaakte subindeling van de sociale structuur: economie, beroepenstructuur en technologie. Het derde thema, dat van de theoretische kennis, is het centrale beginsel van de post-industriële maatschappij en als zodanig moeilijk te rubriceren in een van de door Bell onderscheiden sectoren. Het komt voort uit de culturele sector, is geïnstitutionaliseerd in de sociale sector en thans in sterke mate onderhevig aan anti-institutionele tendenties waardoor het allerlei uitingen van een 'tegencultuur' oproept. Het vijfde thema van verandering past in de politieke sector.

Volgens de schrijver kan empirisch aangetoond worden dat het centrale beginsel van nieuwe theoretische kennis steeds duidelijker aan de dag treedt in hoog geïndustrialiseerde samenlevingen. De V.S. zijn reeds een post-industriële samenleving te noemen. Hiermee is niet gezegd dat andere industriële samenlevingen als in West-Europa of de Sowjetunie zich op identieke wijze zullen ontwikkelen als de V.S. Convergentie rond één bepaalde institutie – zoals de economie – is op zichzelf voldoende om, mèt Tinbergen, te concluderen dat de V.S. en Rusland naar een zelfde samenlevingstype tenderen (pp. 112, 113).

Voorts staat de meer concrete ontwikkeling binnen het post-industriële Amerika geenszins vast. Bell acht op vijf belangrijke vraagpunten het antwoord nog niet te geven, terwijl zij bepalend zullen zijn voor de verdere richting die de post-industriële samenleving aanneemt:

1 – In toenemende mate zal de staat zeggenschap krijgen over het voorheen auto-

noom opererende economisch stelsel. In welke vorm dat gebeurt, is onzeker. De wetenschappelijke en technologische elite wordt weliswaar de hoogste status toegeschreven van alle beroepsgroepen, maar er is geen reden om te veronderstellen dat zij tevens de belangrijkste economische of politieke machtsgroep wordt (pp. 374-378).

2 – In toenemende mate is wetenschap een georganiseerd bedrijf, met een interne bureaucratie. Hoewel het overheersende ethos van de wetenschapsbeoefenaar nog steeds bepaalt dat 'zuivere wetenschap' zijn ideaal is, zal een antwoord gevonden moeten worden op de vraag of dit nog houdbaar is gezien de onvermijdelijke structurele inpassing van het wetenschapsbedrijf in economische, politieke en militaire organisaties (pp. 402-408).

3 – Een toenemende spanning kan geconstateerd worden tussen het meritocratisch karakter dat eigen is aan de post-industriële kennismaatschappij, en populistische pleidooien voor gelijkheid die hier tegen ingaan. Naar Bell's opinie kunnen hiërarchische verschillen worden afgezwakt. Algehele gelijkheid daarentegen is een gevaarlijke illusie (pp. 446, 451-455).

4 – In tegenstelling tot wat anarchisten en socialisten van een post-industriële samenleving verwacht(t)en, zal het belangrijkste economische probleem, dat van de schaarste, niet, althans niet op korte termijn opgelost zijn. Ofschoon primaire behoeften thans volledig bevredigd blijken te kunnen worden, ontstaan er in de post-industriële samenleving weer nieuwe schaarsten, zoals de kosten verbonden aan het verzamelen, doorgeven en opnemen van informatie; kosten verbonden aan transport, planning en dienstverlening; kosten i.v.m. de extra tijd die vele activiteiten vergen in een complexe samenleving met een hoge economische produktiviteit (pp. 456-475).

5 – Door de spanning tussen de sleutelbegrippen 'rationaliteit' in de sociale structuur en de 'ontplooiing van het individu' in de culturele sfeer, verwijdt zich de kloof tussen de wijze waarop de post-industriële samenleving structureel is ingericht en tal van moderne cultuur-uitingen die anti-institutioneel van aard zijn. Deze laatste worden in een tegencultuur samengebundeld en vormen vooral op moreel en artistiek gebied een bedreiging voor de gemeenschapswaarden van de westerse samenleving (pp. 475-480).

3 Kritiek op Bell's theorie van sociale verandering

Bell's theoretische fundering van het idee van sociale verandering in de richting van de post-industriële samenleving is niet erg overtuigend. De auteur is overigens expliciet genoeg in wat hij *niet* voorstaat. Deterministische maatschappijtheorieën wijst hij af. Hij acht zich ook niet in staat om zekere voorspellingen te doen. Daarentegen wil hij *wel* iets van 'het informatieve gehalte van de oudere vormen van sociale analyse herstellen', met een vingerwijzing naar Marx, Weber en Toqueville. Door 'axial principles' – zoals hierboven werden weergegeven – kan men op het spoor komen van het 'organizing frame' waarvan andere instituties afhangen. Afgezien van de vaagheid van dit credo, overtuigen keuze en toepassing van de 'axial principles' maar matig.

In de eerste plaats worden de sleutelbegrippen zeer uiteenlopend gewaardeerd. Het economisch handelen, het sleutelbegrip van de sociale sector, is een gegeven, dat hij bijna uitsluitend positief en nu en dan kritiekloos beschrijft. Tegenover 'zelfontplooiing' en 'participatie' echter heeft hij meer reserves. In het algemeen blijkt het economisch handelen hieraan duidelijk grenzen te stellen. Hoe mooi nl. *idealen* van

zelfontplooiing en participatie op scholen en in de werksfeer ook zijn, het is, zo kan men Bell parafraseren – kortzichtig om hieraan zoveel belang te hechten dat de huidige technologisch-rationele samenleving er veel tegemoet aan zou kunnen komen. Hij houdt het meer op een 'just meritocracy' waarin elk individu in ieder geval aanspraak kan maken op een behoorlijk inkomen en een adequate dienstverlening (p. 452). Maar – en nu slaat de auteur duidelijk door – het rigide, uit ressentiment beleden gelijkheidsideaal dat thans de kop op steekt, dient geen kansen te krijgen (ibidem). Als de huidige modieuze tendens van positieve discriminatie doorzet, moeten dan niet joden uit beroepen geweerd worden waar ze oververtegenwoordigd zijn? vraagt hij zich af (p. 417).

Evenzo is de roep om participatie voor Bell misschien 'verklaarbaar' als reactie op de opkomende technocratische besluitvorming. Maar plebiscieten en referenda zouden, om een voorbeeld te noemen, in het zuiden van de V.S. de voorstanders van segregatie in de kaart spelen (p. 366).

Het is duidelijk: de auteur schuwt een fel debat niet met allerlei maatschappijcritici en weet altijd wel als evenwichtig liberaal denker op de keerzijde van iets te wijzen. Maar hij laat zich hierbij toch zoveel meeslepen dat hij weinig oog heeft voor de reële problemen van velen die gebrek aan participatiemogelijkheden en ontplooiingskansen dagelijks aan den lijve ondervinden.

Bovendien zijn de onderlinge relaties tussen de drie sectoren en sleutelbegrippen onduidelijk of inconsistent. Bell postuleert bij voorbeeld (op p. 373) dat de economische orde steeds meer ondergeschikt wordt aan de politieke sector. Eveneens dat de politieke besluitvorming steeds meer een zaak is van technologische planning die zich aan de openbare politieke besluitvorming onttrekt (pp. 320 vv, 365). En elders wordt nadrukkelijk het ontstaan van een technocratie ontkend (p. 359 vv).

Op eenzelfde manier is de operationalisering van de vijf thema's van verandering theoretisch onduidelijk. Nadrukkelijk worden deze veranderingen gepresenteerd als 'als-of' constructies, als mogelijke ontwikkelingen die als kenmerkend kunnen worden beschouwd voor de post-industriële samenleving. Bell ziet hierin een mogelijkheid om ontwikkelingstendenties in de toekomst te projecteren ('a venture in forecasting') omdat hij het doen van voorspellingen ('predictions') te riskant vindt. Hier wordt een futiel onderscheid gebruikt waarvan de finesses mij ontgaan (zie p. 3 vv). In feite laat de schrijver zich op talloze plaatsen gaan in het doen van soms zeer apodictische uitspraken over de toekomst die dan geen 'voorspellingen' mogen heten?

Nog nooit zijn mensen zo afhankelijk geweest van techniek en machines. Maar Bell ziet het zo: 'What is central to the new relationship (van werkende mensen) is encounter or communication and the response of ego to alter, and back . . . The fact that individuals now talk to other individuals rather than interact with a machine, is the fundamental fact about work in the post-industrial society' (p. 163).

Een uitspraak over het derde thema van verandering, theoretische kennis: 'Just, as the business firm was the key institution of the past hundred years . . . the university will become the central institution of the next hundred years because of its role as the new source of innovation and knowledge' (p. 344). En over het vijfde thema van verandering, politieke besluitvorming: 'The politics of the future will not be quarrels between functional economic-interest groups for distributive shares of the national product, but the concerns of communal society, particularly the inclusion of disadvantaged groups (pp. 366, 367).

Door de onbevredigende theoretische uitwerking van Bell's 'conceptual schema'

blijft mijns inziens de omslag van een industriële naar post-industriële maatschappij merkwaardig genoeg in een historisch vacuüm hangen. De lezer weet aan het eind niet goed of de post-industriële tijd al begonnen is, of in opkomst of niet meer tegen te houden . . .

Tevens blijkt het begrip een tautologische variatie op de opkomst van de kennis-industrie. Dit is de strekking van Bell's boek: door telkenmale reducties toe te passen – van 'post-industrieel' tot met name 'westers', van 'de sociale structuur' tot de 'diensten-economie' – belanden we uiteindelijk waar de schrijver wezen wil: bij de universiteiten en onderzoekslaboratoria waarvan de expansie bepalend beschouwd wordt voor de post-industriële samenleving. Daar is een nieuwe professionele beroepsgroep werkzaam van technici die door hun theoretische en vooruitziende kennis de toekomstige maatschappij gestalte geven (p. 15).

Wanneer het begrip 'post-industrieel' uit een aantal schillen gepeld is, blijft technologie over. Sinds Bell het begrip in 1962 lanceerde, is de notie dat de industriële samenleving voorbij is, veelvuldig overgenomen en verbreid. De behoefte aan herziening van het oude begrip 'industrieel' lijkt echter groter te zijn dan de overeenstemming over het nieuwe begrip. Zo worden door Kwee Swan Liat in een artikelenreeks in *Intermediair* (27 IV - 15 VI 1973) al zo vele, uiteenlopende vullingen voor het begrip opgesomd dat gerede twijfel kan bestaan over de heuristische waarde ervan. Diezelfde twijfel deelt Chr. Lasch, die Bell verwijt dat het begrip nauwelijks theoretisch onderbouwd is: het bestaat z.i. uit weinig meer dan een reeks verbazend terloopse beweringen die zelf onprecies en vaak met elkaar in tegenspraak zijn (Lasch, C. – Take me to your leader, in *New York Review of books*, jrg. 20 nr. 16, pp. 63-66). In een weerwoord hierop verdedigt Bell zich met de opmerking dat het niet zijn bedoeling is geweest het begrip uitputtend te behandelen (Bell, D. – An exchange on post-industrial society, in *New York Review of books*, jrg. 20 nr. 21/22, pp. 50). Al in zijn oorspronkelijke essay over dit onderwerp uit 1962 komen we de factoren tegen die hij ook in zijn latere magnum opus als doorslaggevend beschouwt voor de nieuwe samenleving: exponentiële groei van wetenschap, technologie en onderzoek (zie Bell, D. – The post-industrial society, in Eli Ginzberg, *Technology and social change*, New York 1964, pp. 44-59).

4 Slotopmerkingen

Aan de ideeën van Bell over het belang van de technologie voor onze samenleving waarvan hij in het boek dat nu besproken wordt, opnieuw getuigenis aflegt, kunnen de volgende slotopmerkingen verbonden worden:

(a) Bell geeft zich weliswaar – vooral in de slotbeschouwing – rekenschap van allerlei problemen die voortvloeien uit technologische ontwikkelingen voor de gehele samenleving, maar het is duidelijk dat hij zich in de actuele discussie over de grenzen aan de groei geheel aan de kant van de optimisten schaaft. Recycling, het prijsmechanisme dat een corrigerende invloed uit zal oefenen, en nog ongekende bodemreservoirs van energiebronnen strekken hem tot zoveel hoop dat theorieën van Meadows e.a. weggewuifd worden en hieraan slechts 1 pagina (p. 464) wordt gewijd. In dit opzicht zet hij ongeschokt de futurologische richting van Kahn en Wiener voort.

Erg overtuigen doet dit optimisme toch niet. Ik ben het eens met wat door Tilton in een recensie wordt opgemerkt, n.l. dat het typerend is voor deze futurologische schrijvers dat er een overdreven nadruk wordt gelegd op technologische en economische voorspellingen (Tilton, T. – The next stage of history?, a discussion of D.

Bells The coming of post-industrial society, in *Social Research*, jrg. 40 nr. 4, pp. 728-745).

(b) Een tweede conclusie is dat de auteur aan de ene kant de prominente plaats van hoog gekwalificeerde kennis op alle mogelijke manieren belicht, maar anderzijds op een uiterst povere wijze ingaat op de gevolgen hiervan voor de (zich o.m. daardoor wijzigende) machtsverhoudingen binnen de moderne samenleving. Op de vraag van hoofdstuk VI 'Who will rule?', blijft hij het antwoord schuldig. Momenteel zijn er drie belangrijke elites: een gebaseerd op (geld-)bezit; een technologische elite en een politieke elite. Voor allen worden planning en rationele besluitvorming steeds belangrijker, zonder dat dit echter hoeft te leiden tot concentratie van politieke macht in één elite, aldus Bell.

In dit opzicht is hij het dus oneens met de visie van een auteur als Touraine die spreekt van een elite van technocraten die juist vanwege de weinig geprononceerde klassenmerken van de huidige maatschappij een ondoorzichtige, maar vaak effectief geheel van samenhangende machtsposities bekleedt. (Touraine, A. – *La société post-industrielle*, Paris 1969, pp. 54-76.) Touraine wordt door Bell afgedaan als een neomarxist die duidelijk te ver gaat met zijn stelling dat een elite kan heersen over een meerderheid van al degenen die in loondienst zijn (p. 40).

Ook diegenen die wijzen op b.v. het militair-industrieel complex als bewijs voor een steeds technocratischer verstrengeling van machtsposities, kunnen Bell's instemming niet krijgen. Defensie is immers, naar zijn oordeel, een aangelegenheid met het grote belang waarvan iedereen het wel min of meer eens is (p. 358), alsof dit het criterium zou zijn (en indien het al waar was: na Vietnam n.b.!). Zo wordt ook Galbraith's *New industrial state*, dat hier toch wel een en ander over signaleert, in de paragraaf die hierover gaat, niet genoemd, en elders alleen als 'populair' afgedaan (p. 94).

Juist de laatste jaren had de auteur kennis kunnen nemen van enkele studies die terecht – na de eenling Mills – de aandacht weer opeisen voor kwesties als machtsverdeling en de betekenis van hiermee samenhangende factoren als inkomen, bezit, prestige en . . . kennis. Studies als van Domhoff tonen aan dat het onjuist is om het belang van bezit voor elitevorming (en -handhaving) te onderschatten, ook in onze tijd (zie Domhoff, G. W. – *Who rules America?*, Englewood Cliffs 1967). Anderen zoals Habermas, die een tijd bij Bell heeft gestudeerd, en diens leerling Offe hebben in een aantal publicaties (gebundeld in Habermas, J. – *Legitimationsprobleme in Spätkapitalismus*, Frankfurt am M. 1973²; Offe, C. – *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt am M. 1973²) getracht juist het quasi-neutrale karakter van de politieke structuur bloot te leggen en verbanden aan te brengen met economische pressiegroepen. Zij maken op dit punt althans meer aannemelijk dan Bell.

(c) Op vele plaatsen ontkomt men niet aan de indruk dat er te vergaande generalisaties worden gemaakt, ondanks voornemens om hiermee voorzichtig te zijn. Te vaak wordt een algemene strekking verleend aan beschrijving van specifieke Amerikaanse ontwikkelingen. Het is een groot verschil of men in ideaal-typische trekken de Amerikaanse samenleving beschrijft of dat men de V.S. beschouwt als koploper die thans de sprong waagt naar het post-industriële tijdperk. Het feit dat in de V.S. nu meer dan 50 % werkzaam is in de dienstensector of dat in de zestiger jaren het overheidsapparaat snel is uitgebreid, terwijl het méér geld uitgeeft aan sociale projecten, wordt uitvoerig besproken. Verzwegen wordt dat een aantal andere landen (Zweden, Nederland) in de vijftiger jaren al zover was. Dat de V.S. de

koploper is nu de 'vrije onderneming het hoofd heeft moeten buigen voor sociale planning en gemeenschapsethiek' (p. 16, 129-142), is een erg vergaande gevolgtrekking die niet voldoende adstrueerd wordt.

(d) De schrijver komt de verdienste toe, dat hij een onderneming aandurfde die weinig sociologen in deze tijd nog vermogen te volbrengen. Na Etzioni's *The active society*, is hij een van de weinigen die serieus pogen een integrale analyse van de huidige moderne samenleving te bieden. Daarbij schrijft hij, zonder te populariseren, in een voor leken zeer leesbare, vaak suggestieve en boeiende stijl. De aangekondigde nieuwe veranderingstheorie wordt echter niet waargemaakt. Bell is niet verder gekomen dan een globaal schema, dat hij is gaan opvatten als een veranderingstheorie.

Als eerst gesteld wordt dat een nieuwe professionele elite sterk in opkomst is, nee, voor de komende honderd jaar centrale posities zal innemen, en anderzijds gewezen wordt op de versnelde spreiding van onderwijs en technische kennis over brede lagen van de bevolking, zou men verwachten dat de schrijver meer oog had voor tegenstrijdige tendenties die hierbij werkzaam zijn.

Er komen steeds duidelijker aanwijzingen die de betekenis van kennis en haar toepassingen voor de samenleving aanmerkelijk relativeren: werkloosheid en verlaagd prestige van academici, geclausuleerde toelating aan het hoger onderwijs, twijfel aan toepassing en grenzen aan toepassingsmogelijkheden van theoretische kennis – tezamen kunnen zij in een minder eenduidig verloop van de technologische groei resulteren dan Bell ons voorhoudt.